

Slavka Zeković *

STRATEŠKI OKVIRI EU ZA ODRŽIVI RAZVOJ INDUSTRIJE I MOGUĆNOSTI NAŠEG USKLAĐIVANJA

STRATEGIC FRAMEWORK FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT INDUSTRY AND OPORTUNITIES FOR HARMONISATION OF SERBIA

APSTRAKT: U radu su analizirani strateški okviri EU u planiranju održivog razvoja industrije i mogućnost našeg prilagođavanja. Cilj analize je pokušaj iznalaženja prihvatljivih načina formulisanja osnova i mogućnosti harmonizacije planiranja održivog razvoja industrije u Srbiji u odnosu na evropske strateške okvire postavljene Lisabonskom agendom, Perspektivama evropskog prostornog razvoja ka uravnoteženom i održivom razvoju teritorije EU (ESDP) i mogućnost uvođenja Direktive EU o integralnoj kontroli zagađivanja u industriji (Directive IPPC) i Direktive EU o proceni strateških efekata planova i programa na životnu sredinu (tzv. SEA-strateška procena uticaja). U radu se izučavaju strateški okviri, pristupi i ciljevi održivog razvoja industrije u EU i predlaže prilagođavanje Srbije u periodu tranzicije ka tržišnom privređivanju. U razmatranje su uključene prednosti i nedostaci za primenu pristupa planiranja održivog razvoja u periodu tranzicije u Srbiji, i predlaže se formulisanje nove održive industrijske politike koja bi trebalo da sadrži kombinovane elemente tržišnih i envajronmentalnih mehanizama i način implementacije (standardi, indikatori, set raznih poli-

tika, instrumenata, mera i dr.). U radu su dati predlozi za okvire strategijskog planiranja teritorijalnog razvoja industrije.

KLJUČNE REČI: održivi razvoj industrije, industrijska politika, tranzicija, strateško planiranje

ABSTRACT: This paper offers an analysis of the strategic EU's framework in the planinning of sustainable industrial development and possibilities for harmonisation of Serbia. The aim of this analysis is finding an acceptable formulation of new approaches to sustainable industrial planning in relation to the European strategic framework based on the Lisbon Summit (agenda), the European Spatial Development Perspective towards sustainable territorial development EU (ESDP) and possibilities of introducing the EU Directive IPPC in industry (Integrated Pollution Prevention Control) and Directive of the EU Parliament and Council on the assessment of the effects of certain plans and programmes on the environment (SEA -strategic environmental assessment).

This paper deals with various strategic frameworks, approaches and aims of sus-

* Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd, naučni saradnik,
e-mail: zeksmbv@eunet.yu

tainable industrial development in the EU and proposes its harmonisation for Serbia in the period of transition towards market economy. The paper also takes into account the advantages and disadvantages of the application of this approach of sustainable industrial planning during the transition in Serbia, and proposes the formulation of new industrial policies that would contain combined elements of market and environmen-

tal mechanisms and the way of implementing (standards, indicators, set of various policies, instruments, measures, etc.). Different proposals are offered for strategic planning of territorial industrial development.

KEY WORDS: *sustainable development of industry, industrial policy, transition, strategic planning*

UVOD

Strateško planiranje održivog razvoja industrije trebalo bi da bude jedna od važnih karika u prilagođavanju ekonomske, razvojne, industrijske i politike prostornog razvoja Srbije strateškim okvirima EU u narednom periodu. U procesu tranzicije privrede iz administrativno - planske u tržišnu, cilj planiranja razvoja industrije je ne samo neutralisanje osnovnih konflikata, porast efikasnosti i maksimiziranje blagostanja, već bi trebalo da bude i razvoj konkurentne i ekološki prihvatljive industrije i postizanje održivog razvoja. Osnovni razlozi za to su u potrebi budućeg priključenja članstvu u Evropskoj Uniji. Članstvo u EU podrazumeva obaveze zemlje/kandidata u oblasti privredne i socijalne kohezije, na osnovama održivog razvoja i regionalne saradnje, kao strateškog okvira integralnog razvoja. U sadržajnom smislu to se odnosi na okvire kreiranja i vođenja razvojnih politika u oblastima industrije, prostornog razvoja, energetike, zaštite životne sredine, infrastrukture itd., na osnovama održivog razvoja. To otvara i pitanja o prilagođavanju ovih politika velikom broju standarda, posebno politike održivog razvoja industrije.

U sadašnjoj fazi tranzicije i razvoja nužno je započinjanje prilagođavanja razvojne, prostorne i ekonomske politike i zakonskih rešenja evropskim strateškim okvirima i zahtevima uclanjenja kako bi se omogućili preduslovi za efikasno planiranje, funkcionisanje i konkurentnost naše teritorije i industrijskog sektora u evropskom okruženju. Proces tranzicije privrede (industrijske delatnosti) u Srbiji, odvija se bez verifikovane strategije razvoja. U oblasti planiranja strateškog industrijskog razvoja u Srbiji, u ovom momentu, relevantni su dokumenti «Strategije razvoja privrede Srbije do 2010. godine», «Strategija razvoja malih i srednjih preduzeća i preduzetništva do 2008.» i Prostorni plan Republike Srbije. Prva dva dokumenta ne sadrže oblast zaštite životne sredine i prostornog razvoja, a u po-

tonjem su prisutne samo delimične naznake o održivom razvoju industrije. U takvim uslovima nameću se pitanja o načinu prevazilaženja neefikasnosti industrijskog sektora, drastičnog pada svih pokazatelja industrijskog rasta, potrebi restrukturiranja sektora i ustanovljavanja nove industrijske politike i politike teritorijalnog razvoja ove delatnosti, radi podizanja konkurentnosti.

Šta bi trebalo preduzeti radi našeg prilagođavanja planiranja održivog industrijskog razvoja strateškim uslovima, zahtevima i standardima EU? Zbog ozbiljnosti daljeg zaostajanja i prevazilaženja razvojnih problema Srbije (uključujući industriju) u periodu tranzicije, trebalo bi započeti usklađivanje relevantne regulative i naših oficijelnih strategija razvoja industrije na održivim osnovama. Bez aspiracija da se pruže celoviti odgovori na pitanje, autorski članak predstavlja pokušaj sagledavanja mogućnosti harmonizacije planiranja održivog razvoja industrije u odnosu na evropske strateške okvire postavljene Lisabonskom agendom, Perspektivama evropskog prostornog razvoja ka uravnoteženom i održivom razvoju teritorije EU (ESDP) i mogućnost uvođenja Direktive EU o integralnoj kontroli zagađivanja u industriji (Directive IPPC) i Direktive o proceni strateških efekata planova i programa na životnu sredinu.

1. STRATEŠKI OKVIRI EU ZA ODRŽIVI RAZVOJ INDUSTRIJE I MOGUĆNOSTI NAŠEG USKLAĐIVANJA

U oblasti strateškog planiranja održivog industrijskog razvoja i razmeštaja u Srbiji u narednom periodu očekuju se značajne promene i prilagođavanja evropskim strateškim okvirima, metodološkim pristupima i prostorno-planskoj praksi. U procesu tranzicije ekonomije i društva u Srbiji prilagođavanje uslovima industrijske politike EU je još kompleksnije i predstavlja krupan ekonomski i plannerski izazov. Potrebne su brojne reforme radi ohrabrivanja strateškog pristupa planiranju, definisanju jasnih politika, prioriteta teritorijalnog razvoja industrije (strukturnih, strateških, regionalnih, lokalnih) i implementacije (standarda, indikatora, seta raznih politika, instrumenata, mera i dr.)

Tranzicija društvenog i ekonomskog sistema ka tržišnom privređivanju u Srbiji, između ostalih, ima veliki uticaj na promene u sistemu prostornog razvoja industrije i dodatno komplikuje proces prilagođavanja strateškim okvirima EU. Strateški okviri za održivi industrijski razvoj industrije (izradu nacionalne strategije industrijskog razvoja, prostornog razvoja, održivog razvoja) u periodu tranzicije ka tržišnoj ekonomiji su:

- uvažavanje relevantnih opštih principa, ciljeva i odrednica dokumenata o industrijskoj politici EU (Lisabonske agende, 2000., "Bele knjige" 1993., brojnih rezolucija i odluka EU) i zapošljavanju (Strategija zapošljavanja u EU);

- prilagođavanje i usklađivanje strateškog planiranja prostornog razvoja industrije u Srbiji sa elementima evropskih strateških Perspektiva Evropskog prostornog razvoja ka uravnoteženom i održivom razvoju teritorije EU (ESDP-European Spatial Development Perspective), 1999.;
- harmonizacija sa evropskim strateškim dokumentima o održivom razvoju "Strategija održivog razvoja EU" (2001. I 2002.), Akcionih programa "Ka održivosti i razvoju EU" (1993.-2002.), u delu o održivom razvoju industrije;
- uvođenje Direktiva EU u oblasti industrije i zaštite životne sredine, kao što su IPPC Direktiva, SEA Direktiva i dr.
- ustanovljavanje relevantnih institucija, kadra i infrastrukture za planiranje održivog razvoja (uključujući industriju), prilagođavanje i umrežavanje informacionih osnova, razvoj oruđa za primenu ESDP i način njenog uključivanja u prostornu i sektorsku politiku industrije, uvođenje novih instrumenata prostorno-planske politike u oblasti industrije, primena otvorenog metoda saradnje na raznim nivoima, međunarodna saradnja idr.

Reforme u strateškom planiranju održivog prostornog razvoja industrije u Srbiji treba da pomognu u sinergiji prilagođavanja i primene okvira industrijske politike EU (posebno Lisabonske agende), politike usklađivanja prostornog razvoja prema elementima ESDP i strateških okvira održivog razvoja (industrije).

1.1. OPŠTI PRINCIPI, CILJEVI I ODREDNICE INDUSTRIJSKE POLITIKE EU I PRILAGOĐAVANJE PROSTORNOG RAZVOJA INDUSTRIJE U SRBIJI

Institucionalno-pravnu osnovu zajedničke industrijske politike EU čini ugovor iz Mastrihta, koji je omogućio Komisiji EU da predloži mere za poboljšanje konkurentnosti evropske industrije. U skladu sa ugovorom, Evropski Parlament je pomogao u stimulanju procesa reorganizacije sektora čelika (crne metalurgije) i omogućio vođenje dinamičnije politike u industrijskim sektorima. Osnovni elementi industrijske politike sadrže ¹: opšte mere za razvoj tržišta i za ustanovljavanje Evropske ekonomske i monetarne unije (industrijska politika je deo opšte ekonomske politike); spoljno-trgovinsku politiku (antidamping, bilateralne i multilateralne trgovinske ugovore sa posledicama na individualne industrijske sektore); socijalnu i regionalnu politiku (zbog neprihvatljivih regionalnih posledica procesa industrijskog restrukturiranja); politiku konkurencije (pravni instrumenti za intervenciju u tržišnim mehanizmima koji ne funkcionišu dobro i instrumenti za kontrolu pomoći države sektoru industrije); istraživačku i razvoj-

¹ 'General principles of EU industrial policy -European Parliament Fact Sheets', 2001., www.europarl.int/factsheets/

nu politiku i unapređenje saradnje između industrijskih kompanija EU. Industrijskom politikom se otvara mogućnost direktne intervencije EU u nekoliko industrijskih sektora, zbog njihovih posebnosti i efikasnosti. Takođe, veliki tržišni izazovi industrijske politike se javljaju u usmeravanju visoko-tehnološke i tradicionalne industrije, kao i procesu industrijskog restrukturiranja, zbog njegove bliskosti sa fenomenom ekonomske međuzavisnosti.

Ekonomski razvoj je veoma zavisan od industrijskog razvoja, kao dominantnog u strukturnoj transformaciji ekonomije. Ova uloga je posebno naglašena zbog činjenice da se ekonomski razvoj često upotrebljava kao sinonim za proces industrijalizacije, što svakako nije sasvim prihvatljivo (zbog sve veće uloge sektora usluga). Prema stavu UNIDO-a (2002), industrijalizacija se često smatra “generatorom” društvene transformacije i modernizacije, i to na tri načina: ²

- Industrija doprinosi stvaranju znatnog dela ekonomskog rasta, potrebnog za zadovoljenje ciljeva i potreba društva;
- Stvaranje dohotka i zapošljavanje u industrijskom sektoru, kao direktan uticaj na ekonomiju i veze sa drugim sektorima i uslugama - kao indirektan uticaj;
- Industrija promovise različite aspekte društvene integracije kroz opšte napore ka modernizaciji društva i sl.

Polazeći od potrebe za industrijskim restrukturiranjem, EU ima dva cilja. Prvi je direktna akcija radi rešavanja krize u glavnim industrijskim sektorima Unije, radi prevencije u cilju rasta konkurentnosti i usmeravanja restrukturiranja. Istovremeno, trebalo bi da se obezbedi da restrukturiranje bude usklađeno i da se stvore strateški uslovi za promovisanje sektora kompetentnih sposobnosti i u drugim industrijalizovanim ili novoindustrijalizovanim zemljama članicama i kandidatima za EU. Drugi cilj je vezan za rast “evropeizacije” u oblasti istraživanja, inovacija u industriji, kao važnog elementa evropske strategije industrijske politike. Primeri ovog tipa evropske saradnje su programi u oblasti istraživanja i razvoja informacionih tehnologija - ESPRIT (European Strategic Programme for Research and Development in Information Technology), bazna istraživanja industrijskih tehnologija -program BRITE-EURAM (Basic Research in Industrial Technology for Europe), komunikacionih tehnologija- program RACE (Research and development in Advanced Communications Technology in Europe), program EUREKA koji koordinira Agencija za koordinaciju evropskih istraživanja i dr.

a) Novije planiranje industrijske politike EU počinje donošenjem “Bele knjige” (White paper) od strane Komisije EU 1993. godine.³ Jedinstveno tržište EU

² ‘The role of Industry: Specifying Sustainable Development’, UNIDO, 2002.

³ ‘Completing the Internal Market’, COM (85) 310

daje prednost evropskoj industriji, u odnosu na konkurenciju industrijskih sektora SAD-a i Japana. Ove prednosti podrazumevaju mogućnosti za masovnu proizvodnju, specijalizaciju, ekonomiju obima, inovacije, investiranje i široko evropsko povezivanje. U skladu sa tim, EU daje direktnu pomoć industriji:

- U obezbeđivanju sredstava iz budžeta EU (ERDF, Fond za istraživanje i razvoj, Socijalni fond),
- U finansiranju oblasti proizvodnje uglja i sektoru čelika,
- Ostvarivanje ciljeva i davanje garancija Evropske Investicione Banke, Evropskog investicionog fonda,
- Odobravanjem pomoći industriji kroz novi instrument Unije NCI (New Community Instrument), koji je namenjen razvoju malih i srednjih preduzeća.

b) Godine 1990. Komisija EU je predložila zajednički koncept industrijske politike⁴ u otvorenom i konkurentnom okruženju.

c) U “Beloj knjizi”, 1993. godine⁵, Komisija EU je prihvatila posebnu važnost širenja istraživanja, tehnološkog razvoja, edukacije i obuke, proširenja instalacija trans-evropskih umrežavanja, posebno u oblasti transporta, telekomunikacija i energetike i partnerstva između javnog i privatnog sektora.

d) Marta 1995. godine Komisija EU je predložila izveštaj o implementaciji rezolucija Saveta Evrope i zaključaka o industrijskoj politici, u kome predlaže aktivnosti u opštem poboljšanju konkurentnosti u svim relevantnim politikama.⁶ Iste godine Komisija je prihvatila “Zelenu knjigu o inovacijama”⁷, sa ciljem ohrabivanja inovacija u industriji EU, posebno u sektoru malih i srednjih preduzeća. Rezolucijom o politici industrijske konkurentnosti (1995.) važnost se daje koordinaciji nacionalnih industrijskih politika, potrebi društvenog dijaloga i zaštiti životne sredine u industrijskoj strategiji EU. Godinu dana kasnije Evropski Parlament je ustanovio glavne principe i zaključke o inovativnosti u sektoru industrije, kroz “Politiku konkurentnosti Evropske industrije” i Akcioni program industrijske konkurentnosti. Ovaj program je prihvatio Savet Evrope 1996. godine.⁸ Iste godine Evropski Parlament je prihvatio Rezoluciju o industrijskom restrukturiranju i realokaciji industrije.

e) Rezolucijom Komisija EU 1998. definiše novu industrijsku politiku i mere za poboljšanje konkurentnosti evropskih kompanija na svetskom nivou.⁹ Identifi-

⁴ ‘Industrial Policy in an open and competitive environment’ COM (90) 556

⁵ ‘Growth, competitiveness, employment—the challenges and ways forward into the 21.st century’, 1993. EC

⁶ ‘Implementation of Council Resolutions and Conclusions on Industrial Policy’, SEC (95) 437,EC

⁷ ‘Green Paper on innovation’, COM (95) 688, 1995.EC

⁸ Decision 96/413, EC

⁹ ‘Competitiveness of European Enterprises in the face of Globalisation’, COM (98)718, EC’

kovani su nedostaci i slabosti u ekonomiji EU, kao što su: neadekvatno stanje razvoja u novim područjima informacionih tehnologija, nizak nivo investicija, nepovoljan sistem oporezivanja koji za posledicu ima relokaciju preduzeća, fragmentisana mala tržišta, identitet i prepoznavanje evropskih kompanija i brendova i sl. Konstatovano je da je potrebna nova industrijska politika EU, koja bi trebalo da se zasniva na mešavini stimulacija dohodovanja i ohrabriranja investiranja, davanja pozajmica industriji, direktne finansijske pomoći radi modernizacije starih industrijskih sektora i korišćenje venture kapitala. Rezolucijom iz 1999. godine Evropski Parlament pozvao je Komisiju EU da uradi detaljnu analizu internacionalne finansijske krize u industriji EU, posebno u sektoru tekstilne industrije, proizvodnje čelika i brodogradnje.

f) Osnovu za novu industrijsku politiku EU postavio je Lisabonski samit Saveta Evrope, održan marta 2000. godine (Lisabonska agenda). Ustanovljeni su novi strateški ciljevi razvoja EU do 2010. godine “da EU postane najkonkurentnija ekonomija u svetu, zasnovana na dinamizmu razvoja znanjem zasnovanih delatnosti, sposobna za održivi ekonomski rast, sa više poslova i boljim poslovima i većom socijalnom kohezijom”¹⁰, odnosno “o razvoju održive ekonomije zasnovane na znanju i inovacijama”. Konkurentnost povećava potrebu za sinergijom između industrijske politike, istraživanja i razvoja i tržišta. Predložen je dugoročni program o tome kako bi se politike preduzeća mogle upoznati sa izazovima globalizacije i novom znanjem-vođenom ekonomijom. Lisabonski samit (agenda) prihvatio je ambiciozni program ekonomskih reformi, usmerenih na povišavanje konkurentnosti evropske ekonomije i industrije. Glavni cilj industrijske politike EU jeste razvoj potencijala za rast EU, a glavni nosioci rasta mala i srednja industrijska preduzeća i njihovi klasteri i inovativnost.

Konkurentnost industrije je “kamen spoticanja” strategije održivog razvoja EU i sama suština njenog uspeha. Posebnu pažnju za industrijsku konkurentnost imaju tri ključna faktora: znanje, inovacije i preduzetništvo. Uslovi za inovacije industrije treba da budu i “na lokaciji”. Takođe, nova industrijska politika EU nastaviće da sprovodi princip horizontalne integracije i razvoja industrije. Cilj ovog pristupa je da se obezbede instrumenti i okvirni uslovi u kojima preduzetnici imaju inicijativu, koriste svoje ideje i grade svoje mogućnosti. Okvirni uslovi treba da obezbede da se veštine, tehnologije, finansije i drugi uslovi tržišnog okruženja bolje koriste. To podrazumeva postojanje efikasnih institucija i instrumenata.

Industrijska politika bi trebalo da obezbedi da druge politike doprinesu konkurentnosti industrije EU (npr. politike inovacija, obuke, regionalne politike i dr.). Većinu instrumenata industrijske politike čine instrumenti politika drugih

¹⁰ Evrolex: Communication EC ‘Industrial policy in an Enlarged Europe’, COM (2002) 714

oblasti (npr. fiskalne, spoljnotrgovinske, monetarne, kreditne, politike inovacija, politike zaštite životne sredine i dr). Industrijska konkurentnost zavisi od drugih politika - konkurencije, tržišta, istraživanja i razvoja, edukacije, trgovine i održivog razvoja. Potrebno je da instrumenti ovih politika budu usklađeni, s obzirom na njihove različite zadatke, uzimajući pažljivo u razmatranje njihove posledice na industriju. Konstatuje se da su industrijskoj politici potrebni strogi metodi rada za maksimiziranje dinamike interakcija među ovim politikama. To podrazumeva iznalaženje puta ka uravnoteženim, integralnim rešenjima, baziranim na osnovi održivog razvoja.

Glavni elementi Lisabonske agende su:

- zdravi održivi ekonomski razvoj i favorizovanje planiranog rasta primenom prilagodljive mešovite makro-ekonomske politike;
- priprema za tranziciju ka znanjem-zasnovanoj ekonomiji (industriji) i društvu, formulišući pogodne politike koje prednost daju informacionom društvu i istraživanjima i razvoju;
- usmeravanje u koracima (postepeno/gradualistički) procesa strukturnih reformi za konkurentnost i inovacije u uslovima kompleksnih tržišta;
- modernizacija modela evropskog društva, investirajući u ljude i njihovo znanje;
- razmatranje uticaja ovih politika na životnu sredinu.

Nekoliko godina posle donošenja Lisabonske agende, u dokumentu 'Lisbon-revisited' (2004.), ocenjuje se da je postignut napredak u nekim oblastima kao što su informaciono društvo, inicijative za ekonomske pritiske, pitanja migracija stanovništva, prednosti, posebnosti i razlika evropskih regija. Ocenjuje se da ograničenja kao što su institucionalna inertnost, nedostatak podrške šire evropske javnosti (građana), naponi na uključivanju svih zainteresovanih aktera (stakeholdera) treba da budu eliminisana. U istom dokumentu predlažu se sledeće aktivnosti u sprovođenju nove industrijske politike:

a) prevazilaženje praznina/gapova (oštriji fokus na Lisabonsku agendu, preuzimanje snažnijeg liderstva Lisabonskim procesom od strane Saveta Evrope, koje bi omogućilo bolju praksu zemljama članicama i uključivanje Evropskog Parlamenta u saradnji na nacionalnom nivou oko pitanja nove politike);

b) integrisanje Lisabonske agende u glavne oblasti Evropske i nacionalnih strategija/politika (npr. Pakt za stabilnost i rast, Strukturni i kohezioni fond, politiku konkurencije EU, industrijsku politiku EU i dr.);

c) odgovornost i saradnja sa evropskim institucijama;

d) realno prihvatanje Lisabonske agende od strane građana EU;

e) očuvanje multidisciplinarnosti Lisabonske agende radi zajedništva i integritivnosti.

Lisabonska agenda promoviše učenja i transfer Nordijskog modela razvoja strogih ekonomskih zahteva sa socijalnom kohezijom na osnovama održivog razvoja, razvoj znanja i inovacija (sa novim fokusom na potrebe doživotnog učenja), razvoj novih područja konkurentskih prednosti, kroz inovacije u društvenoj i ekološkoj oblasti, jačanje novih preduzetničkih mogućnosti (npr. predviđa se izvoz društvenih i envajronmentalnih ekspertiza) i stvaranje pozitivne politike oko pitanja migracija u EU.

Lisabonska agenda ukazuje na potrebu restrukturiranja preduzeća i u zemljama kandidatima Istočne i Jugoistočne Evrope. Ovaj proces je posebno bolan u zemljama u tranziciji, kao i u našoj zemlji. Zemlje u tranziciji ne pokazuju da imaju veću potrebu za koordinacijom industrijske politike. To je delom posledica razvoja regionalnog tržišta i unutarregionalne trgovine, kao neke forme ujedinjenja. Prethodni procesi su alarmantni zbog procesa planiranja u zemljama u tranziciji, zbog daljeg mogućeg gubljenja koraka sa razvijenim zemljama EU. Prema Hare, P., Hughes, G. (1992) širenje Evropske Unije na Istok, otvara potencijalne raskorake zbog gubitka dela tržišta Jugoistočne Evrope, jer je liberalizacija spoljnotrgovinske razmene i povećanje ekonomija obima u ovim zemljama uticala na izvesne promene konkurentnosti EU.¹¹

Preduzetništvo i mala i srednja preduzeća imaju niži rast u zemljama kandidatima za članstvo u EU. Mala i srednja preduzeća obično se lociraju u graničnim regionima ovih zemalja, zbog nižih troškova proizvodnje, korišćenja lokalnih materijalnih inputa (sirovine, energija, voda, i sl.) i veština jeftinije radne snage.

Kao odgovor na moguće negativne implikacije po industrijsku politiku EU, industrijski lideri i političari se zalažu protiv preseljavanja evropske industrijske proizvodnje izvan EU, radi jeftinije radne snage, nižih socijalnih troškova i veće fleksibilnosti regulative u Istočnoj Evropi.¹² Komisija EU je 20. aprila 2004. godine objavila dokument¹³ u kome procenjuje konkurentnost evropske industrije i stopu rizika deindustrijalizacije i predlaže posebna rešenja. Dislokacijom dela industrije EU u industrijske centre Istočne Evrope, Komisija EU izmešta i konkurentnost industrije u prošireni deo Unije, što sa stanovišta industrijskog, globalnog i prostornog razvoja otvara nova pitanja i probleme.

Dok se u okviru EU planira i započinje tranzicija privrednog razvoja ka znanjem-zasnovanim delatnostima i granama, u slučaju Srbije je započeta tranzicija

¹¹ Hare P., Hughes G. (1992) 'Industrial Policy and Restructuring in Eastern Europe', www.cepr.org/pubs/dps/dp653.asp

¹² "Communication 'Fostering Structural Change: an Industrial policy for an Enlarged Europe', COM (2004), 274, 20.april 2004., EC

¹³ Communication 'Fostering Structural Change: an Industrial policy for an Enlarged Europe', COM (2004), 274, 20.april 2004., EC

ekonomskog sistema ka tržišnom privređivanju. To otvara složena pitanja metodološkog pristupa i načina prilagođavanja industrijskoj politici EU u planiranju industrijskog razvoja i prostorne organizacije u uslovima potrebe “dvostrukog skoka” tranzicije (industrije) u Srbiji:

- ka tržišnom privređivanju, privatizaciji, povećanju efikasnosti (“revoluciji” poslovne efikasnosti, “zelene efikasnosti”, energetske efikasnosti, eko-efikasnosti korišćenja resursa i smanjenja emisija i dr.)” i
- ka razvoju znanjem-intenzivnih grana (hi-tech industrije, raznih poslovnih usluga i sl.), u kojima je tehnički progres glavni faktor industrijskog/privrednog rasta.

1.2. PRILAGOĐAVANJE PLANIRANJA PROSTORNOG RAZVOJA INDUSTRIJE U SRBIJI PREMA OKVIRIMA I ELEMENTIMA ESDP

Perspektive Evropskog prostornog razvoja (ESDP) ka uravnoteženom i održivom razvoju teritorije EU, prihvaćene su u EU 1999.godine¹⁴, kao neobavezujući instrument koji omogućava okvire politike za ohrabrivanje saradnje u oblasti prostornog razvoja između članica EU, regiona, lokalnih područja i Evropske Komisije i utvrđivanje prostornih uticaja. ESDP sadrži viziju razvoja i prostorne organizacije evropske teritorije kao celine, na osnovama održivog razvoja. Među temama, ističu se proširenje EU i novi prostorni kontekst, decentralizacija, industrijalizacija i deindustrijalizacija i uravnoteženi urbani sistem, saradnja za povećanje efikasnosti i konkurentnosti, kohezija i održivost razvoja.

Tri osnovna cilja ESDP su: ekonomska i društvena kohezija, održivi razvoj i konkurentnost teritorije EU. Kombinacija ovih ciljeva trebalo bi da rezultira usklađenim i efikasnim prostornim razvojem - ka više uravnoteženom i multicentričnom sistemu gradova i novim urbano-ruralnim odnosima, efikasnosti infrastrukture, širenju inovacija i znanja, upravljanju prirodnim i kulturnim vrednostima, fokusom ka evropskoj dimenziji uz integraciju i multisektorski pristup na nivou EU, interesima i prioritetima članica EU i praktičnosti i efikasnosti političkih opcija i politike smanjivanja prostornih debalansa. Osnovni ciljevi ESDP (ravnoteža, zaštita i razvoj) trebalo bi da budu realizovani kroz stvaranje veza među raznim sektorskim politikama i različitim akterima formulisanja politika i implementacije, usklađujući svaki nivo i situaciju u pojedinim prostorima EU. Prethodno je potrebno razvijanje instrumenata i oruđa vezanih za ESDP i izučavanje načina uključivanja u nacionalne strategije prostorne organizacije i pojedine sektorske politike. Jedan od glavnih instrumenata za implementaciju ESDP je “teritorijalna procena uticaja”, na bazi teritorijalnih indikatora održivosti.

¹⁴ ‘European Spatial Development Perspective -Towards Balanced and Sustainable Development of the territory of the EU’ www.northernperiphery.net/document/8/

Najvažniji elementi ESDP ka održivom teritorijalnom razvoju su: (a) poli-centrični i uravnoteženi razvoj u EU (zasnovan na prednostima velikih zona globalne ekonomske integracije u EU, uključujući i periferna područja - putem transnacionalnih strategija prostornog razvoja; prednostima metropolitanskih područja, gradova i mreže naselja -kroz saradnju strukturnih politika i transevropskih mreža, poboljšanje veza između nacionalnog i internacionalnog nivoa i regionalnog i lokalnog nivoa; promociji strategija prostornog razvoja i prekogranične saradnje u urbanom i ruralnom području i saradnje različitih regionalnih celina), (b) dinamični, atraktivni i konkurentni gradovi i urbanizovani regioni (kroz širenje strateške uloge metropolitanskih prostora, “kapija gradova” u perifernim područjima EU; poboljšanje ekonomske baze, životne sredine i infrastrukturnih usluga u ekonomski manje razvijenim regionima radi povećanja njihove atraktivnosti za mobilne investicije; promocija strategije ekonomske diverzifikacije u gradovima i podrška ekonomskom razvoju gradova u manje razvijenim regionima; promocija strategije integralnog urbanog razvoja, urbane rekonstrukcije i obnove urbanih područja; promocija strategije promišljenog razvoja urbanih sistema; promocija boljeg razvoja gradskih područja, putem politike lokacija i planiranja korišćenja zemljišta (land use planning), koje će stimulisati namene prostora za mešovite funkcije i korišćenje javnog prevoza; podrška efektivnim metodima nekontrolisanog urbanog širenja, smanjenje ekstremnih pritisaka na naselja, posebno u priobalnim područjima), (c) diverzifikacija i produktivnost ruralnih područja (promocija strategije diverzifikovanog razvoja, podrška ruralnom području u edukaciji, obuci i stvaranju radnih mesta u nepoljoprivrednim delatnostima; prednost u razvoju se daje malim i srednjim gradovima u ruralnom području, kao punktovima od značaja za regionalni razvoj; obezbeđenje održive poljoprivrede, primena ekoloških mera, diverzifikovano korišćenje poljoprivrednog zemljišta; korišćenje potencijala obnovljive energije; održivi razvoj turizma), (d) efikasnost i održivo korišćenje infrastrukture (uvođenje teritorijalne procene uticaja -territorial impact assessment kao instrumenta za procenu efekata velikih infrastrukturnih projekata na prostor; bolja saradnja politike prostornog razvoja i korišćenja zemljišta sa planiranjem transporta i telekomunikacija), (e) Difuzija inovacija i znanja (integracija relevantnih politika kao što su promocija inovacija, edukacija, obuka, istraživanja i razvoj, politika prostornog razvoja posebno u gusto naseljenim prostorima; obezbeđenje relevantne infrastrukture za prenos znanja, moderna mala i srednja preduzeća kao generatori održivog ekonomskog razvoja; umrežavanje između kompanija i brzo širenje informacija, posebno kroz regionalne institucije; podrška ustanovljavanju inovativnih centara, kao formi saradnje visokoobrazovnih i naučno-istraživačkih i razvojnih institucija, posebno u ekonomski nedovoljno razvijenim područjima; raz-

voj paketa mera koje stimulišu ponudu i tražnju za regionalnim procenama korišćenja informacija i informacionih tehnologija, (f) široko upravljanje prirodnim i stvorenim vrednostima, (g) upravljanje resursima (vodom, energetskim izvorima, rudama i mineralima i dr.).

U primeni ESDP u planiranju prostornog razvoja industrije težište treba da bude na uspostavljanju principa, kriterijuma i standarda EU, teritorijalnih indikatora i indikatora održivog razvoja industrije i primeni otvorenog pristupa saradnje u oblasti industrijske politike na različitim nivoima. Planiranje prostornog razvoja industrije u Srbiji trebalo bi da se zasniva na osnovnim elementima ESDP ka održivom teritorijalnom razvoju:

- Policentričnom prostornom razvoju i novim urbano-ruralnim odnosima (razmeštaj industrije u metropolitenskom području, “gradovima-kapijama”, gradovima srednje veličine i malim gradovima, pograničnim i nerazvijenim regionima, koridorima, ruralnom području i sl.;
- Dinamizmu, privlačnosti i konkurentnosti gradova i urbanizovanih regiona,
- “razvoju iznutra”, diverzitetu i produktivnosti ruralnih područja,
- efikasnosti infrastrukture,
- difuziji inovacija i znanja,
- širokom upravljanju prirodnim i stvorenim vrednostima, industrijskim prostorima,
- upravljanju resursima (vodom, energetskim izvorima, rudama i mineralima i dr.)

1.3. PRILAGOĐAVANJE ODRŽIVOG RAZVOJA INDUSTRIJE OKVIRIMA DIREKTIVA EU O INTEGRALNOJ PREVENCIJI I KONTROLI ZAGAĐIVANJA I O PROCENI EFEKATA POLITIKA I PLANOVA NA ŽIVOTNU SREDINU

Procena efekata planova i programa na okruženje

U dosadašnjoj praksi razvijenih i drugih zemalja (uključujući RS i SRJ) osnovni instrument za procene ekoloških uticaja bila je “analiza uticaja izgradnje objekata odnosno radova na životnu sredinu” koja se odnosi na nivo konkretnih projekata (Council Directive 85/337/EEC, 27 june 1985), koja je izmenjena i dopunjena procenom efekata javnih i privatnih projekata na životnu sredinu (Council Directive 97/11/EC, 3 march 1997.). Uvođenjem strategije održivog razvoja u sve segmente privrednog sistema i društva (posebno principa predostrožnosti), nastala je potreba da se ekološka održivost obezbeđuje ne samo preko mikroekonomske analize i analize uticaja na okruženje na nivou investicionih programa, već i putem strateške procene uticaja na okruženje u okviru makroekonomskih

analiza, planova i programa na nivou iznad projektnog i na nivou nacionalnih ili pojedinih sektorskih politika. Prihvatanjem opšte strategije održivog razvoja, kao i zbog potreba izučavanja mogućih uticaja i implikacija strateških planova i programa, poslednjih godina razvijale su se različite forme strateških procena uticaja. Prema Programu EU o životnoj sredini i održivom razvoju, procene uticaja u prostornom/fizičkom planiranju trebalo je da budu uvedene od 1995. godine.

Donošenjem Direktive Evropskog parlamenta i Saveta o strateškoj analizi i proceni uticaja planova i programa na životnu sredinu (SEA -Strategic Environmental Assessment) u 2001., formalno je uveden značajan multilateralni instrument za ostvarivanje opšte politike održivog razvoja u zemljama EU. Implementacija Direktive SEA u nacionalnim zakonodavstvima trebalo bi da se realizuje do polovine 2004. Ovoj aktivnosti se pridružuje i Republika Srbija u izradi predloga novog Zakona o sistemu zaštite životne sredine u RS (čije se donošenje uskoro očekuje). Instrumentarijum SEA omogućava vrednovanje ekoloških uticaja i preferencija planskih alternativa i rešenja, politika i programa različitih sektora pre njihovog donošenja, odnosno omogućava uključivanje ekoloških i principa održivog razvoja u donošenje odluka na strateškom nivou. To omogućava povećanje transparentnosti planskog procesa. Cilj instrumenta SEA Direktive je blagovremena priprema i procena ekoloških posledica planova i programa i upoznavanje nacionalnih, regionalnih, lokalnih i drugih aktera sa efektima pre njihovog donošenja i primene.

Instrument integralne prevencije i kontrole zagađivanja

Donošenjem Direktive EU o integralnoj prevenciji i kontroli zagađivanja, 1996. (Council Directive 96/61/EC of 24 September 1996 concerning Integrated Pollution Prevention Control, IPPC), oficijelno je uveden važan instrument za ostvarivanje strategije održivog razvoja, posebno u domenu industrijske politike. Cilj "integralne prevencije i kontrole zagađivanja" kao instrumenta neposredne državne kontrole je stvaranje integralnog sistema ekoloških dozvola i kontrole za pojedine specifične industrijske aktivnosti koje imaju potencijalne ekološke uticaje, radi održavanja visokog nivoa zaštite životne sredine. Predlog novog Zakona o sistemu zaštite životne sredine u RS predviđa uvođenje ovog instrumenta.

2. ODRŽIVO PLANIRANJE INDUSTRIJE U SRBIJI - STANJE I PERSPEKTIVE, POTENCIJALI I OGRANIČENJA

2.1. OSVRT NA PRAKSU I OCENA PRIMENE PRINCIPA ODRŽIVOG RAZVOJA INDUSTRIJE

Industrija je jedna od privrednih grana koja opredeljuje nivo razvijenosti, promene privredne i sopstvene strukture, socioekonomsku strukturu stanovništva, standard življenja i stepen veza područja sa okruženjem. Industrija je i deo prostorno-funkcionalne strukture pojedinih regija, gradova, naselja, sa značajnim uticajem na namene i korišćenje prostora. Industrija je jedan od važnih izvora ugrožavanja kvaliteta životne sredine. Ekološki uticaji industrije, pored emisije zagađujućih materija i odlaganja otpada, ogledaju se i u korišćenju energenata i sirovina. Ekološki problemi ne mogu se tretirati kao "tehnološki", "na izlazu" i slično, već pre svega kao globalni razvojni problemi, čije je rešavanje veoma skupo. Zbog toga je **jedno od ključnih pitanja u planiranju industrijskog razvoja (pored pitanja "šta", "koliko" i "gde" proizvoditi) - "kako" proizvoditi da bi se dostigli osnovni ciljevi razvoja društva: blagostanje, veća zaposlenost, viši kvalitet življenja i životne sredine.** Osnovni odgovor na ovo pitanje "kako" daju koncept i principi održivog razvoja, definisani akcionim programom "Agenda 21". Njihova primena podrazumeva razradu "Agende" na nacionalnom, regionalnom, lokalnom i nivou industrijskih preduzeća, jer ekološki problemi (odnos industrije i zaštite životne sredine) su značajni i za poslovanje industrijskih preduzeća, ali i za lokalne zajednice, državu (i prekogranične odnose). Zbog toga je integrisanje zahteva zaštite životne sredine u industrijski razvoj deo globalnog sistema upravljanja zaštitom životne sredine, elemenat industrijske politike i deo proizvodnog menadžmenta (na nivou industrijskih preduzeća).

Na smanjenje ili eliminisanje negativnih uticaja industrije na životnu sredinu podstiče i sve stroža regulativa u ovoj oblasti, stalni pritisak javnosti, "zelenog" tržišta i nevladinih organizacija. Zeković S.(1996) ukazuje da su ovi pritisci različiti: izrazito su veliki prema bazno-sirovinskom, energetskom i petro-hemijskom kompleksu.

Ekomenadžment je jedan od načina integrisanja zaštite životne sredine u funkcionisanje i planiranje industrijskog razvoja, koji podrazumeva: (a) primenu preventivnog pristupa zasnovanog na ekomenadžmentu tj. uključivanju ekoloških preferenci u proizvodni menadžment (putem standarda ISO 9000 i 14000); (b) primenu procena uticaja na životnu sredinu; (c) procena rizika. Zakonski obavezne tehnike u našoj zemlji su procene uticaja na sredinu i procene rizika, dok je primena standarda ISO 9000 i 14000 dobrovoljna. Uključivanje ekološke komponente u planiranje industrijskih preduzeća generalno je vezano za umanjenje uspešno-

sti poslovanja, a sa druge strane - uspešna proizvodnja direktno utiče na redukciju emisije zagađujućih materija i otpada/po jedinici proizvodnje, smanjenje troškova poslovanja, "izbegavanje" ekoloških šteta i prevenciju odgovornosti.

Kao i u evropskim i drugim zemljama, trend upravljanja zaštitom životne sredine u industrijskom razvoju u Srbiji odvijao se u dve faze: (1) **Tradicionalnoj** (koja ne vodi dovoljno računa o sredini, ekološko prisustvo je krajnje ograničeno, najčešće se tretira problem opasnog otpada, a ekoloških troškova ili nema ili su krajnje niski); (2) **Novijoj** (zasnovanoj na preduzimanju mera zaštite "na izlazu" nakon produkovanja zagađenja, gde je ekološko prisustvo funkcionalno izdvojeno, ponekad se udovoljava pritiscima javnosti, a zaštita životne sredine tretira se kao trošak koji treba minimizovati). U Evropskim i drugim zemljama ovaj trend je od početka 1990-tih ušao u najnoviju fazu - **Preventivnu fazu**, koja se zasniva na principima održivog razvoja (najčešće principima efikasne upotrebe ne/obnovljivih resursa u industrijskoj proizvodnji, principu predostrožnosti, principu alimentiranja ekoloških troškova - "zagađivač plaća" i "korisnik plaća", principu participacije u donošenju razvojnih/investicionih odluka, principu korišćenja "boljih" ili ekološki-sklonih tehnologija na račun "prljavih" idr.), gde je životna sredina integrisana kroz proizvodni menadžment sa obaveznim ekološkim nadzorom, kontrolom i praćenjem).

U praksi planiranja industrijskog razvoja u Srbiji primenjuje se prevaziđeni tradicionalni i noviji pristup zaštiti životne sredine, a ne preventivni pristup ka održivom razvoju industrije. U društvima sa ekonomijom u tranziciji, zbog još uvek prisutnog društvenog kapitala (kao u Srbiji), postoji shvatanje da su ekološka (prirodna), "slobodna" dobra besplatna, zbog čega je prisutna stalna opasnost daljeg intenziviranja negativnih eksternih ekonomija industrije zbog prekomernog korišćenja resursa, degradacije i zagađivanja sredine.

Pitanja zaštite životne sredine i industrijskog razvoja u Srbiji reguliše više zakona (Zakon o planiranju i izgradnji, zaštiti životne sredine, stranim ulaganjima, koncesijama), podzakonskih akata (Pravilnika), Rezolucija o politici zaštite životne sredine SRJ. Iako je SRJ prihvatila principe Akcionog programa 'Agenda 21', oni se u oblasti planiranja industrijskog razvoja sasvim ograničeno primenjuju -deklarativno i fragmentarno u Prostornom planu Republike Srbije i sasvim su izostali u 'Strategiji dugoročnog privrednog razvoja RS' (2003). Iako je predviđena još PPRS (1996.) 'Strategija održivog razvoja Srbije' nije urađena, a nedavno je započeta izrada Nacionalnog akcionog programa zaštite životne sredine. U toku je donošenje novog zakona o zaštiti životne sredine.

Prostorni plan Republike Srbije obuhvatio je probleme zaštite i unapređenja životne sredine na celokupnom republičkom prostoru. Polazeći od dosadašnjih trendova industrijskog razvoja, plansko-razvojnih perspektiva i razvoja pojed-

nih sektora sadržanih u Prostornom planu Srbije i dokumentu "Strategija privrednog razvoja Republike Srbije do 2010. godine", pretpostavlja se da bi u narednom periodu moglo da dođe do povećanja ekološkog rizika i posledica. Na osnovu procene zatečenog stanja životne sredine u Srbiji (1990.), prema "Programu EU o životnoj sredini i održivom razvoju" (V akcioni program, 1993.), ocenjuje se da je kvalitet sredine na području Podunavlja, Vojvodine, Posavine i istočne Srbije među najugroženijima u Evropi (prema indikatoru depozita sumpor-dioksida i azotnih oksida u zemljištu). Polazeći od činjenice da je i naša zemlja potpisnica Deklaracije o održivom razvoju, nameće se nekoliko pitanja: da li planirani industrijski i privredni razvoj uvažava envajronmentalne zahteve? Da li su istraženi ekološko-prostorni aspekti planiranih scenarija industrijskog razvoja? Da li su u našoj regulativi o planiranju prostora i izgradnji, privatizaciji, stranim ulaganjima, slobodnim zonama, koncesijama, obuhvaćeni ekološko-prostorni aspekti razvoja industrije?

Pored osnovnih divergencija i raskoraka karaktera i tipa procesa tranzicije u Srbiji i EU, za održivo planiranje industrije prisutna su brojna ograničenja, ali i potencijali za prevazilaženje.

Ograničenja i potencijali za održivi razvoj industrije

Ograničenja	Potencijali
Nedostatak kritične mase znanja, edukovanog kadra, institucija	prihvatanje principa održivog razvoja u strateškim dokumentima (PPRS, Rezolucija o zaštiti životne sredine i dr
Nedostatak strategije industrijskog razvoja	planirana izrada Strategije prostornog razvoja Srbije
Sporost procesa privatizacije	moгуćnost saradnje institucija za prostorno planiranje i razvoj
Negativne posledice tranzicije na prostorne strukture i procese i tzv. "tranziciona recesija"	započeta izrada Nacionalnog akcionog programa zaštite životne sredine od značaja za industriju
Neusklađenost sa evropskim strateškim okvirima industrijske politike	komparativne prednosti prostora radi podizanja konkurentnosti područja (kadar, mreža obrazovnih i naučnih institucija, saobraćajni položaj, urbana i regionalna infrastruktura, tržište, postojeći proizvodni kapaciteti i dr.)
Neusklađenost sa okvirima EU (Perspektive evropskog prostornog razvoja)	spremnost za usklađivanje prostornog razvoja (industrije) sa strateškim okvirima EU
Nedostatak pristupa i instrumentarijuma za integralni prostorni razvoj	potreba transnacionalne i prekogranične saradnje u planiranju prostornog razvoja (npr. Dunavski pojas, Balkan, transnacionalne mreže transportne infrastrukture)
Nedostatak informatičke osnove, indikatora održivog industrijskog razvoja, umreženosti	uključivanje asocijacija industrije u proces planiranja (komore, saveti, udruženja, odbori)
Propisi u oblasti zaštite životne sredine i razvoja industrije (nema Direktiva IPPC i SEA)	dezinvestiranje proizvodnje u sirovinsko-energetskom sektoru, razvoj prerađivačkog sektora
Zakonska regulativa o planiranju prostora i dr	
Nedostatak finansijskih sredstava za razvoj planskih mehanizama i implementaciju	jačanje interesa javnosti za probleme industrijskog razvoja i zaštite životne sredine
Nedovoljna prilagodbenost planiranja industrije tržišnim zahtevima	otvorenost ekonomije za strana ulaganja, transfer know-how, liberalizacija spoljno-trgovinskog režima

2.2. PERSPEKTIVE POLITIKE ODRŽIVOG RAZVOJA INDUSTRIJE U SRBIJI

Osnovni ciljevi u planiranju održivog razvoja industrije su: a) ekonomski rast i razvoj uz poštovanje ekoloških kriterijuma i kapaciteta lokalne sredine (industrijsko restrukturiranje), b) poboljšanje kvaliteta življenja (efikasnija i bolja prostorna organizacija gradskih struktura i funkcija), c) zaštita ekoloških resursa.

Radi postizanja opštih ciljeva zaštite životne sredine i održivog industrijskog razvoja neophodno je utvrđivanje vremenske dimenzije ciljeva. U tom pogledu razlikuju se tri nivoa ciljeva: osnovni strateški dugoročni ciljevi industrijskog razvoja, srednjoročni ciljevi, i ciljevi i akcije u kratkom i srednjem roku.

Strategija industrijskog eko - restrukturiranja podrazumeva opadanje relativnog značaja pojedinih grana baznog i intermedijarnog sektora (npr. energetike, crne i obojene metalurgije, nemetala, proizvodnje građevinskih materijala, i dr.), porast uloge materijalno intenzivnih grana, high tech proizvodnje, uz sanaciju uticaja na životnu sredinu postojećih kapaciteta (uglavnom naftnog i hemijskog kompleksa, metalurgije, prerade metala i dr.).

Nove razvojne paradigme (tržišno privređivanje, rast uloge stranih investicija, održivi razvoj) opredeljene su ključnom ulogom ekoloških i lokaciono -razvojnih mogućnosti prostora. Primena strategije izvozne ekspanzije nije uslovljena postojećom industrijskom strukturom, već njenom ekonomskom efikasnošću, konkurentnošću i spremnosti države da je stimuliše odgovarajućim merama. Započeti procesi socioekonomske transformacije i privlačenja portfolio i direktnih stranih investicija, mogli bi da imaju značajne ekološke konsekvence i implikacije na prostornu strukturu naseljskih i regionalnih struktura u Srbiji, radi čega je potrebno prihvatanje principa, kriterijuma i politika održivog razvoja industrije.

Održivi industrijski razvoj podrazumeva utemeljenost proizvodnji/kapaciteta na "održivim" vizijama i proveru ekološkog kapaciteta sredine, uz primenu preventivnog pristupa u upravljanju životnom sredinom na nivou sektora, grana, preduzeća i pojedinih proizvodnji. Istovremeno, podrazumeva uključivanje ekološko - prostornih kriterijuma u proces lokacije i proizvodni proces, putem optimizacije korišćenja materijalnih inputa, minimizacije izlaznih outputa i zagađujućih materija, restrukturiranje proizvodne matrice u pravcu ekološki prihvatljivih, energetski i ekonomski efikasnih preduzeća i dr. To podrazumeva uključivanje ekoloških performansi u sve faze industrijskog projekta (planiranje, razvoj, projektovanje, izgradnja, proizvodni proces, skladištenje, transport, korišćenje finalnih proizvoda, odlaganje industrijskog otpada), primenom ekome-nadžmenta i procena uticaja industrijskih projekata na životnu sredinu.

Održivi industrijski razvoj pretpostavlja promociju novih proizvodnji u okviru razvoja malih preduzeća. Sa stanovišta prostora, ovaj scenario vodi ka decentralizaciji i smanjenju razlika u nivou globalne razvijenosti (u regionalnom kontekstu), razvoju malih urbanih i ruralnih centara (zona i lokaliteta), obezbeđenju ravnoteže između socio - ekonomskih i ekološko - prostornih ciljeva i opredeljenja, racionalnijem korišćenju zemljišta i drugih resursa prostora, boljoj infrastrukturnoj i komunikacionoj povezanosti i otvorenosti prostora i podizanju kvaliteta življenja stanovnika.

Politika održivog razvoja industrije

Jedan od primarnih ciljeva industrijske politike je stvaranje osnova i uslova za razvoj inovativnog i tržišno konkurentnog industrijskog sektora, koji bi trebalo da obezbedi i "ekološku održivost" proizvodnje. Zbog toga, u planiranju održivog razvoja, industrija ne bi trebalo da predstavlja samo ekološki problem, već i aktivan učesnik u rešavanju globalnih problema razvoja i zaštite životne sredine. Za industriju, skupa ekološka politika može da doprinese optimizaciji u upravljanju resursima (smanjenjem troškova proizvodnje po jedinici proizvoda), jačanju poverenja javnosti u njene razvojne mogućnosti. Većina novih, "čistih" ili "bezotpadnih" tehnologija smanjuje nivo zagađivanja različitim supstancama, racionalizuje potrošnju sirovina, energenata i vode, smanjuje jedinične troškove proizvodnje. Primena politike održivog industrijskog razvoja zahteva koordinaciju industrijske, regionalne i politike inovacija. Održivi industrijski razvoj podrazumeva definisanje okvira opšte i sektorske industrijske politike. Prva je usmerena na bolje korišćenje proizvodnih faktora u svim industrijskim granama i stvaranje jedinstvenog ambijenta za sve grane proizvodnje, a druga ima sektorski i teritorijalno alokativan karakter i posebne okvire (de)stimulacija razvoja pojedinih grana i/ili sektora i omogućava ekološko restrukturiranje proizvodnje. "Strategija privrednog razvoja Srbije do 2.010.godine" (2003.), predviđa primenu opšte industrijske politike, što ukazuje na "tvrdi" tržišni pristup u razvoju ne samo ove delatnosti i odsustvo ekoloških preferencija u dugoročnom planiranju industrijskog razvoja u Srbiji.

Opšti cilj održivog razvoja industrije je razvoj ekonomski profitabilne proizvodnje čiji su proizvodi ekološki pogodni (tj. fundamentalno ekološko restrukturisanje sektora), kao i smanjenje emisija zagađujućih materija u vazduh, vodu i zemljište, smanjenje otpada, efikasna upotreba ne/obnovljivih resursa, zabrana nekih vrsta industrijske proizvodnje. Iz prethodnih ciljeva sledi da je "ekološki modernizam" u industriji pre svega ekonomski, a ne ekološki cilj. "Ozelenjavanje" industrije obično se usmerava putem boljeg korišćenja tehnologija, primene visokih tehnologija i ekoloških preferenci proizvoda.

Za održivi industrijski razvoj neophodna je sinhronizacija nekoliko elemenata (prema Zeković S., 1998.): lokacije; boljeg korišćenja tehnologije; kontrole emisije zagađenja; envajronmentalne računice (troškovi i dobiti); tehnološkog razvoja; politike proizvoda (uz primenu proizvodnih i ekoloških standarda); upravljanja industrijskim otpadom i prevencije njegovog nastanka; upravljanja resursima putem sektorskih ugovora (smanjenje korišćenja fosilnih goriva, efikasno korišćenje materijalnih inputa - sirovina, repromaterijala, energenata); upravljanja industrijskim rizicima; obuke i stručnog osposobljavanja kadra.

U skladu sa principima održivog razvoja, politika održivog industrijskog razvoja trebalo bi da bude usmerena na dostizanje ravnoteže između kratkoročne dobiti preduzeća i dugoročnih efekata za društvo u celini, što podrazumeva:

- definisanje jasnih ciljeva i nivoa zaštite životne sredine u ovoj delatnosti;
- primenu inovacija u industrijskoj strategiji, ka obezbeđivanju održivog i "ekološki - sklonog" razvoja;
- primenu koncepta "integralne kontrole zagađivanja" u preduzećima, za svaki proizvodni ciklus, uključujući prevenciju otpada;
- jasan koncept odgovornosti za pričinjenu štetu životnoj sredini;
- standardizovanje emisija za sve relevantne industrijske sektore, u zavisnosti od vrste i nivoa tehnologije i njihovog uključivanja u zahteve za kvalitet voda, vazduha idr.;
- postepeno smanjivanje nivoa zagađenosti vazduha i voda, prema predlogu standarda za emisije u relevantnom industrijskom sektoru (posebno za postojeće pogone - izvore aerozagađenja i zagađivanja voda);
- razvoj i korišćenje "čistih" tehnologija;
- racionalno korišćenje energije u industriji;
- ekološku zaštitu i ekonomično korišćenje sirovina i materijala;
- efikasno upravljanje industrijskim otpadom;
- upravljanje ekološkim rizicima u industriji;
- poreske olakšice i podsticaje preduzećima koja u praksi uvažavaju zahteve očuvanja životne sredine i koriste rezultate razvojno - ekoloških istraživanja;
- poreske podsticaje u primeni novih tehnologija (koje neobnovljive resurse zamenjuju obnovljivim, koje poboljšavaju energetska efikasnost, smanjuju otpad i zagađenja);
- obezbeđenje pristupa javnom finansiranju za sva preduzeća, uslov je za primenu ekoloških propisa u industriji.

Politika održivog razvoja industrije, koja tržišnu konkurentnost i zaštitu životne sredine tretira kao jedinstven proces, podrazumeva primenu integralnog paketa mera, koji obuhvata:

- dijalog sa industrijom i njenim asocijacijama (komorama, udruženjima, granskim odborima, konzorcijumima i dr.);
- upravljanje razmeštajem industrije, poboljšanjem prostornog i strateškog planiranja (uključujući procene ekoloških implikacija planova i programa);
- upravljanje i kontrolu proizvodnog procesa, uključujući integralnu prevenciju zagađenja i kontrole, ekološki nadzor i praćenje, efikasno ekološko vrednovanje i obračun troškova, bolje korišćenje tehnologija, uvođenje tržišno - zasnovanog sistema naknada za potrošnju, korišćenje i zagađivanje prirodnih resursa;
- primenu proizvodnih standarda (ISO 9000) i ekoloških standarda proizvoda (ISO 14000), projektovanih da obezbede minimalno korišćenje materijalnih inputa u proizvodnom ciklusu, sa što manjim uticajem na životnu sredinu, tj. ustanovljavanje standarda i procedura koji bi trebalo da budu primenjeni u raznim etapama planiranja industrijskih programa - proizvodnje - odlaganja otpada - korišćenja i odlaganja proizvoda nakon upotrebe;
- efikasno upravljanje otpadom;
- prevenciju ekoloških šteta u integralnu zaštitu životne sredine u procesu proizvodnje;
- utvrđivanje uloge, obaveza i prava pojedinih aktera, pre svega državnih i regionalnih institucija, javnih preduzeća, finansijskih institucija i javnosti;
- promociju "čistije" proizvodnje;
- primenu instrumenata ekološke politike, posebno primenu ekonomskih instrumenata;
- pripremu koncepta podrške održivom industrijskom razvoju od strane Vlade, Ministarstava za nauku i zaštitu životne sredine, industrije, finansija, energetike, privrede i privatizacije i dr., koji bi trebalo da obuhvati finansijsku podršku za štednju energije, smanjenje emisija zagađenja, smanjenje otpada, recikliranje, finansijsku podršku demonstracionim i pilot projektima u oblasti životne sredine, finansijsku pomoć u primeni inovacija u oblasti životne sredine, finansijske i fiskalne olakšice preduzećima za finansiranje u oblasti zaštite životne sredine, stvaranje fonda bespovratnih sredstava namenjenih industriji i td.
- uvođenje ekonomskih i prostorno-planskih instrumenata za podršku održivom industrijskom razvoju i nevladinih instrumenata (Povelja o održivom privređivanju, Deklaracija o čistijoj proizvodnji, Energetska povelja i dr.).

Jedno od ključnih pitanja za primenu preventivnog koncepta održivog razvoja industrije u Srbiji je kako omogućiti prilagođavanje našeg planiranja teritorijalnog razvoja industrije uslovima i strateškim okvirima dokumenata EU i obezbediti odgovarajuću zakonsku osnovu, politiku i instrumente o održivom razvoju industrije u propise koji su obavezujući u planiranju prostora i izgradnji, ali obavezujući i za nivo preduzeća. Za planiranje održivog razvoja industrije u Srbiji potrebno je utvrđivanje načina i obima primene principa i kriterijuma održivog razvoja i strateških okvira industrijske politike EU u uslovima materijalnih ograničenja, siromaštva, tranzicije ka tržišnom privređivanju, započetih transformacija privrede i društva.

Jedno od pitanja u planiranju politike održivog razvoja industrije je izbor načina na koji će se stimulisati uvođenje čistih tehnologija i principa održivog razvoja u postojeće i nove industrijske programe (tzv. "meki" i "tvrđi" pristup"). Prema Glaser R. (1996), meki pristup podrazumeva strategiju promocije i pomoći projektima (pilot, demonstracionim), apel za industrijsku odgovornost, sporazume sa industrijom o primeni mera zaštite, dobrovoljnu primenu standarda ISO 900 i 14000, dobrovoljnu primenu ekomenadžmenta i nadzora i td. Tvrđi pristup podrazumeva ograničavanje pojedinih proizvodnji, propisivanje isključivih metoda proizvodnje, zatvaranje preduzeća, standardizovanje emisija, obavezan ekomenadžment i nadzor i dr.

3. OKVIRI ZA STRATEGIJSKO PLANIRANJE TERITORIJALNOG RAZVOJA INDUSTRIJE

Jedna od paradigmi u planiranju industrijskog razvoja i razmeštaja u prostoru jeste optimizacija i efikasnost funkcija i aktivnosti, supra i infrastrukture, kompleksa, pojedinih objekata ili kapaciteta. Strategijsko planiranje razvoja podrazumeva utvrđivanje načina prostorne organizacije za realizaciju (alokaciju) razvojnih programa i istovremeno predstavlja sredstvo za inicijaciju i proveru planskih ideja (videti kod Zeković S., 1997.). Strategijsko planiranje razvoja određenog prostora na svim nivoima podrazumeva orkestraciju raspoloživih/ključnih resursa na kreiranju konkurentne prednosti, uz izbor planskih okvira, ciljeva i determinanti. *Strategijsko planiranje teritorijalnog razvoja podrazumeva upravljanje promenama i kreiranje promena*, tj. načina restrukturiranja procesa razvoja u okviru socioekonomskog i prostorno-ekološkog konteksta, nove prostorne organizacije, kreiranje uloge novih razvojnih i lokacionih faktora, promenu uloge prostora i "ekoloških faktora", promene (smanjenje) broja upravljačkih nivoa, bolje upravljanje u okviru pojedinih delova/celina i dr.

3.1. PRISTUP I NAČELA U KREIRANJU PROSTORNOG RAZVOJA INDUSTRIJE

Prema iskustvima zemalja u tranziciji, a u skladu sa principima prostornog planiranja EU, principima održivog razvoja, novi trendovi planiranja prostora usmereni su ka promenama metodologije i sadržaja planiranja. U periodu tranzicije ka tržišnom privređivanju i promenama socioekonomskog sistema, osnovna načela strategijskog planiranja održivog razvoja industrije su znatno izmenjena u odnosu na dosadašnju praksu zbog novih turbulentnih promena u svim sistemima ekonomije, društva i prostora:

- ništa nije sasvim jednostavno (okruženje se menja svakog trenutka);
- sve je neizvesno (tradicionalno planiranje, uloga planiranja, primena metodološkog pristupa svojstvenog prethodnom soc-realističkom periodu, dosadašnja uloga prostora i faktora lokacije, životne sredine, način upravljanja i odlučivanja, organizaciona struktura, kontrola); i
- svi se moraju menjati (svi akteri u procesu planiranja i realizacije plan-skih/investicionih odluka - od upravljačkih mehanizama, naraslih pojedinačnih legitimnih interesa iz različitih krugova, planerskih timova, menadžerskog tima i sl.).

Jedno od osnovnih pitanja u kreiranju novog pristupa strategijskog planiranja prostornog razvoja industrije jeste odnos prema novim, turbulentnim promenama i uslovima okruženja, očekivanim promenama (u profesionalnom metodološkom portfoliju) i uvažavanje dinamizma spoljnih realnih, rapidno rastućih promena socioekonomskih, političkih i drugih. U socioekonomskom okruženju evidentna je akceleracija strategijskih promena, koju uslovno možemo podeliti na tri tipa:

- evolutivne promene (sa malim pomacima);
- prekinuta ravnoteža (npr. smanjenje broja nivoa upravljanja ili odlučivanja) i
- revolucionarne promene.

Karakter ovih promena može da bude (1) inkrementalnog tipa - (a) podešavanja promena i (b) prilagođavanja, adaptacije ili (2) stvarnog transformacionog/tranzicionog tipa promena kroz (a) planiranu transformaciju ili (b) prinudnu transformaciju. Uloga strategijskog planiranja je reaktivna u slučaju inkrementalne promene adaptacija/ prilagođavanja i transformacione promene prinudnog tipa, dok je uloga strategijskog planiranja proaktivna u slučaju inkrementalne promene podešavanja i planiranja/kreiranja transformacija (prema Mašić B., 2003.)

Razvoj i prostorna organizacija industrije u Srbiji trebalo bi da se zasniva na: (i) opštim i posebnim ciljevima razvoja i osnovnim strateškim opredeljenjima

(razvoju konkurentnosti industrije na znanjem-zasnovanim segmentima “kласičnih” i *high-tech* grana); (ii) uočenim problemima postojeće prostorne strukture ove delatnosti; (iii) novim lokacionim faktorima industrije (posebno *hi-tech* industrije); (iv) novim prostornim/lokacionim formama industrije (*hi-tech* aglomeracije, tehnološki, industrijski, naučni parkovi, preduzetničke zone, slobodne zone itd.); (v) lokaciono - razvojnom potencijalu i ograničenjima pojedinih prostora za smeštaj industrije; (vi) utvrđenim kriterijumima teritorijalne alokacije investicija u ovu delatnost i principima održivog razvoja. sa predlogom planskih mera, pozicija i načina aktiviranja pojedinih lokaliteta.

Za prostorni razvoj industrije od velikog značaja su tehnoekonomske karakteristike pojedinih sektora zbog različitih oblika “ekološkog” pritiska na prostor: 1) potrošnja zemljišta (površine lokacije), 2) energetska potrošnja, 3) potrošnja vode, 4) emisija otpadnih voda, 5) generisanje transportnih tokova, 6) emisije zagađujućih materija i otpada, 7) potrošnja sirovina (ne)obnovljivih.

3.2. PROMENA ULOGE PROSTORA I LOKACIONIH FAKTORA U PLANIRANJU INDUSTRIJSKOG RAZVOJA

U dosadašnjoj teoriji i praksi strateškog planiranja industrijskog razvoja i planiranja pojedinih industrijskih investicija, prostor i životna sredina su imali relativno mali značaj. Međutim, evolucijom saznanja i svesti o sve većoj ulozi prostora i životne sredine, kao limitirajućih faktora u planiranju industrijskog razvoja, došlo je do ispoljavanja “suprotstavljenih” pristupa u tretmanu lokacionih i ekoloških aspekata budućih investicionih zahvata. Prema tradicionalnim ekonomskim teorijama, industrijski razvoj primarno je određen ulaganjem kapitala i zaposlenošću, uz izostanak tehničkog progressa i lokacije. Međutim, neoklasična teorija proporcionalnih faktora, koja uključuje tehnički progres, ukazuje na poseban značaj lokacionih ekonomija, kao rezultata prostornog širenja industrije, i na ulogu aglomerativnih ekonomija-urbanih ekonomija, u planiranju industrijskog razvoja. Međutim, sa stanovišta prostornog planiranja industrije, savremena iskustva razvijenih zemalja upućuju na radikalnu promenu uloge lokacionih faktora.

Prema savremenom pristupu, vodeći lokacioni faktori industrije su visokostručni kadar, naučno-istraživačke i razvojne institucije, univerzitet, tržište, krupna regionalna infrastruktura, urbana inovativna infrastruktura (urbane i lokacione ekonomije, proizvodni fondovi, urbani servisi, infrastruktura, kvalitet življenja, estetski kvaliteti grada i td.). Istraživanja lokacionih faktora i kriterijuma *hi-tech* industrije su vrlo opsežna i ukazuju na razlike u stavovima teoretičara (Markusen A., Hall P., 1986, Scott, Storper, 1987.). Neki teoretičari (Scott, Storper, 1987.) odbacuju teoriju Markusena o jedinstvenim lokacionim faktorima

high-tech industrija, uz isticanje faktora visokostručnog kadra i ekonomije aglomeracije (grupisanja). Saxenian (1993.) podržava poglede da aglomeracija visoke tehnologije (u razvijenim centrima i manje razvijenim područjima) podstiče sinergetske faktore i poseduje mnoge prostorne i infrastrukturne atribute.

Uvažavajući ključni značaj industrijske delatnosti, ne samo u socioekonomskoj sferi, već i u organizaciji i korišćenju prostora, uticaju na kvalitet životne sredine i promenama prostorne strukture, kao i raskorak između teorijskih saznanja i naše prakse, trebalo bi prilagoditi i uskladiti metodologiju i proceduru izrade relevantnih analiza u procesu planiranja industrijskih investicija. Radi uspostavljanja “održivog” sklada u odnosima industrijskog razvoja i prostora, težište u strukturnom i prostornom planiranju je na omogućavanju načina integracije prostora i životne sredine u socioekonomski razvoj, radi ekološkog “zdravlja” zemlje, regiona, lokalne zajednice. Funkcija planiranja i javne odgovornosti svodi se na optimizaciju industrijskog razvoja, energetike, saobraćaja, ljudskih naselja, turizma i rekreacije, servisa i infrastrukture, u skladu sa kapacitetom životne sredine. Zbog toga je integralno planiranje ovih segmenata posebno važan segment socioekonomske i prostorno-ekološke kohezije urbanog/regionalnog prostora.

4. ZAKLJUČAK

Tranzicija privrednog sistema ka tržišnoj ekonomiji ima duboke tragove i na razvojnu i prostorno-plansku politiku i planiranje industrije u Srbiji. Ocenjuje se da se kompleksnost planiranja održivog industrijskog razvoja u našoj zemlji ogleda u nužnosti prilagođavanja strateškim okvirima EU i potrebi svojevrsnog “dvostrukog skoka” u karakteru tranzicije (ka tržišnom privređivanju i ka razvoju konkurentnosti na znanjem zasnovanim industrijskim granama i različitim prostorima, na osnovama održivog razvoja). Iz aspekta planiranja integralnog i održivog industrijskog razvoja, teritorijalni razvoj i tranzicija ka tržišnoj privredi trebalo bi da se zasniva na politikama koje podstiču održivi industrijski rast.

Strategija održivog razvoja industrije Srbije trebalo bi da bude opredeljena opštim socioekonomskim uslovima i pretpostavkama o: (a) nastavku procesa restrukturiranja i u tranziciji ka tržišnom privređivanju, promenama svojinske, tržišne, makroekonomske, proizvodne i drugih politika; (b) otvorenosti zemlje i ekonomije za sve oblike i modele direktnih stranih ulaganja; (c) uspostavljanju adekvatnog tržišno-planskog mehanizma u obezbeđivanju industrijskih lokacija; (d) uvođenju transparentnih pristupa planiranja održivog razvoja industrije, korišćenja, uređenja i zaštite prostora, na principima održivog razvoja, primene ekomenadžmenta, standarda kvaliteta; (e) uvažavanju promena i evropskih strateških okvira u politici održivog razvoja industrije i prostora; (f) potrebi prilago-

đavanja planova/projekata evropskim strateškim i strukturnim inicijativama, planskim iskazima, propozicijama, standardima - npr. osnivanja preduzeća, privrednog restrukturiranja, izgradnje infrastrukture, zaštite životne sredine, humanog razvoja i dr.

Procenjuje se da bi izostajanje prilagođavanja evropskim strateškim okvirima budućeg održivog razvoja industrije u Srbiji, moglo da ima krupne posledice u: (a) daljem procesu restrukturiranja i rasta konkurentnosti domaće industrije, (b) domenu strateškog planiranja prostornog razvoja industrijske delatnosti (pristupa, metoda, kriterijuma, lokacionih faktora, lokacionih formi i prostorne organizacije, implementacije i dr.), (c) karakteru procesa privatizacije i odnosa prema prostoru i regulaciji svojinskih pitanja (privatizacija i njen uticaj na transformaciju ključnih elemenata prostora - regionalne i lokalne strukture privređivanja, vrste i tipa delatnosti, zapošljavanja, nastanka viškova zaposlenih, nezaposlenosti, promene urbane matrice, značaja građevinskog zemljišta i lokacija, kretanja vrednosti nekretnina i sl.), (d) oblasti zaštite životne sredine - potrebna je primena principa održivog razvoja na sektorskom nivou i nivou preduzeća (ekoefikasnost i korišćenje resursa/ materijalnih inputa, zaštita javnih dobara, eliminisanje/ ublažavanje negativnih uticaja na kvalitet životne sredine i dr.).

Strategijsko planiranje teritorijalnog razvoja industrije podrazumeva upravljanje promenama i kreiranje promena, tj. načina restrukturiranja procesa razvoja u okviru socioekonomskog i prostorno-ekološkog konteksta.

LITERATURA

- Council Directive 85/337/EEC, 27 june 1985, OJ L 175, od 5.7.1985.
- Council Directive 97/11/EC, 3 march 1997.
- Council Directive 96/61/EC of 24 September 1996 concerning integrated pollution prevention control, OJ L257, 10/10/1996., - sa listom industrijskih aktivnosti i postrojenja za koje je obavezna ekološka dozvola
- 'Competitiveness of European Enterprises in the face of Globalisation', COM (98)718, EC
- 'Completing the Internal Market', COM (85) 310
- Communication 'Fostering Structural Change: an Industrial policy for an Enlarged Europe', COM (2004), 274, 20.april 2004., EC
- Communication 'Fostering Structural Change: an Industrial policy for an Enlarged Europe', COM (2004), 274, 20.april 2004., EC
- Directive 2001/42/EC of the EU Parliament and Council (June 27 2001) on the assessment of the effects of certain plans and programmes on the environment, OJ L 197, 21/07/2001.
- Decision 96/413, EC
- 'General principles of EU industrial policy -European Parliament Fact Sheets', 2001., www.europarl.int/factsheets/
- Evrolex: Communication EC 'Industrial policy in an Enlarged Europe', COM (2002) 714
- 'European Spatial Development Perspective - Towards Balanced and Sustainable Development of the territory of the EU' www.northernperiphery.net/document/8/
- 'European Spatial Development Perspective Towards Sustainable Territorial Development of the EU' www.northernperiphery.net/documents/datasheets/
- Glaser R.** (1996) 'Permits and promotion of cleaner production', UNEP, Industry and Environment, July -September 1996.
- 'Growth, competitiveness, employment-the challenges and ways forward into the 21.st century', 1993. EC
- 'Green Paper on innovation', COM (95) 688, 1995.EC
- Hare P., Hughes G.** (1992) 'Industrial Policy and Restructuring in Eastern Europe', www.cepr.org/pubs/dps/dp653.asp
- 'Industrial Policy in an open and competitive environment', COM (90) 556
- 'Implementation of Council Resolutions and Conclusions on Industrial Policy', SEC (95) 437,EC
- 'Lisbon -revisited - Finding a New Path to European Growth', Working Paper, 2004., EPC (European Policy Centre)
- Ministarstvo za nauku, tehnologiju i razvoj Republike Srbije (2003) 'Strategija razvoja privrede Srbije do 2010. Godine', Matejić V. (r.), Knjiga I i Knjiga II, Beograd
- Markusen A, Hall P.** (1986) 'Silicon landscapes', Allen and Unwin, Boston
- Mašić B.,** (2003) 'Strategijski menadžment' u 'Tržišna orijentacija i razvoj preduzetništva u NIO', Ministarstvo za nauku, tehnologiju i razvoj, RS, Evropska agencija za rekonstrukciju, Beograd
- Saxenian A.,** (1993) 'The genesis of Silicon Walley', Built Environment, No 9/93.
- Scott A.J., Storper M.** (1987) 'Industrial Change and territorial Organization' Allen and Unwin, Boston, 1987.
- 'Spatial planning and environment:Policies and Indicators', www.ifen.fr/perf/dosperfa
- 'Towards sustainability' (1993), A European Community programme of policy and action in relation to the environment and sustainable development, EC, Brussels, Luxembourg
- 'The role of Industry: Specifying Sustainable Development', UNIDO, 2002.
- Zakon o planiranju i izgradnji, Službeni glasnik RS, br.47/maj 2003.

Zeković S. (1997) 'Tehnički progres i regionalni razvoj industrije u Srbiji', Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd

Zeković S. (1998) 'Održivi razvoj i efikasnost korišćenja resursa u industriji Srbije', Posebna izdanja, Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd

Zeković S.(1996) 'Uloga životne sredine i prostora u planiranju industrijskog razvoja', časopis 'Industrija' br.1-2/1996., Ekonomski institut, Beograd